

τῆς γλώσσης καὶ γενικώτερον περὶ τοῦ ὕφους αὐτῶν. Ἐν τῷ τρίτῳ μέρει ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τοῦ προοιμίου μέχρι τοῦ ἔτους 1282.

Δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ κρίνωμεν τὴν ὅλην ἐργασίαν ἀπὸ τὴν δημοσιευομένην συντομωτάτην περίληψιν. Ὁ κ. Dubois, τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν καλῶς τὴν μεθοδικότητα καὶ τὴν ἀρτίαν φιλολογικὴν παρασκευὴν, εἰργάσθη ἐν τῇ École des Hautes Études παρὰ τῇ καθηγητρίᾳ Δεσπ. Germaine Rouillard καὶ εἶχεν εἰς τὴν διάθεσίν του τὰς φωτογραφίας τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐκδιδομένων ἐγγράφων τῆς Λαύρας.

Δὲν γνωρίζομεν διατὶ ὁ συγγραφεὺς σταματᾷ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τοῦ προοιμίου εἰς τὸ ἔτος 1282. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι μετὰ τὸν θάνατον Μιχαὴλ τοῦ Η', κυρίως ὅμως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διαδόχου τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β', τὰ προοίμια τῶν χρυσοβούλλων γίνονται πτωχότερα. Νομίζομεν ὅμως ὅτι ἡ τελευταία αὕτη περίοδος τῆς παρακμῆς ἔπρεπε νὰ τύχῃ λεπτομεροῦς ἐρεύνης. Διὰ τοῦτο ἐκφράζομεν τὴν εὐχὴν, ὅπως κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς πραγματείας τοῦ ὁ φίλος κ. Dubois προσθήσῃ καὶ τελευταῖον κεφάλαιον περὶ τοῦ προοιμίου μέχρι τοῦ ἔτους 1453.

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

Ἀντωνίου Σιγάλα, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς. Θεσσαλονίκη 1934
Σελ. 327 + VI.

Ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Θεσσαλονίκης καθηγητὴς τῆς παπυρολογίας καὶ παλαιογραφίας κ. Ἀντώνιος Σιγάλας μᾶς δίδει εἰς 327 σελίδας τὴν ἱστορίαν τῆς γραφῆς μας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν αὐτῆς μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, τοῦ αἰῶνος τῆς τυπογραφίας.

Παιδαγωγικώτατα καὶ μεθοδικώτατα ὁ συγγραφεὺς εἰσάγει τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ κύριον θέμα ἀρχίζων ἀπὸ τὴν γένεσιν τῆς γραφῆς καὶ τοὺς προδρόμους της εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῶν πρωτογόνων ἀνθρώπων — πρωτόγονα σχεδιάσματα, συνθηματικά σημεῖα, μαγικά σύμβολα, ἰδιογραφία, φωνητικὴ γραφὴ — ἐξετάζων δὲ λεπτομερῶς τὴν Ἑλληνικὴν γραφὴν καθ' ὅλας τὰς φάσεις τῆς μακρᾶς ἱστορίας της καὶ ἐξαντλῶν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως τὸ θέμα του, μᾶς δίδει ἐν τέλει δύο παραρτήματα. Εἰς τὸ πρῶτον παρέχει συμπληρωτικὰς πληροφορίας περὶ ὄλων τῶν γραπτῶν παραστάσεων καὶ συστημάτων, τὰ ὁποῖα ἔγιναν ἀναγκαῖα εἰς τὴν γραπτὴν ἐκδήλωσιν τῶν Ἑλλήνων — βραχυγραφία, στενογραφικὰ συστήματα, κρυπτογραφικά, σημεῖα τῆς στίξεως καὶ τοῦ τονισμοῦ, ἀριθμητικὰ σύμβολα, ἀρχικὰ γράμματα κ.τ.λ. Εἰς τὸ δεύτερον ὁμιλεῖ ἐκτενέστερον διὰ τὰ συριστικὰ σάδε καὶ σάμεχ. Πίναξ λέξεων καὶ πραγμάτων συμπληρῶνει τὸ βιβλίον.

Διὰ πρώτην φοράν ἔχομεν Ἑλληνικὴν παλαιογραφίαν γραφεῖσαν ὑπὸ Ἑλληνας μὲ τόσῃ ἀγάπῃ καὶ τοιαύτῃ γνώσει τῆς ἐξελιξέως τῆς γραφῆς μας. Ὅ,τι εἶχεν ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης μέχρι τοῦδε ν' ἀναγνώσῃ Ἑλληνιστὶ ἦτο ἡ παλαιογραφία τοῦ Θόμψων, ἡ μεταφρασθεῖσα τῷ 1903 ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Σπυρίδωνος Λάμπρου. Μετ' αὐτὴν τὸ νέον ἔργον συμπληροῦ σπουδαιοτάτην ἔλλειψιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν περὶ θέματος τόσον ἐνδιαφέροντος καὶ τόσον ὀλίγον γνωστοῦ ὅχι μόνον εἰς τοὺς περισσοτέρους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς φιλολόγους μας ἀκόμη. Μία καθαρεύουσα ὁμαλὴ καὶ ἀρετὰ ἀπλὴ πολλάκις καὶ μεγάλη σαφήνεια εἰς τὰς ἐκφράσεις καθιστοῦν τὸ πολυπλοκώτατον αὐτὸ θέμα προσιτὸν καὶ εἰς τὸν ἀμύητον ἀκόμη ἀναγνώστην. Ἐπιτυχέστατοι εἶναι οἱ ὄροι καλλιγραφικῆ γραφῆς, δημοτικῆς, ἐπίσημος κ. ἄ., διότι ἀνταποκρίνονται τελείως εἰς τοὺς ρυθμοὺς τῆς γραφῆς, εἰς τοὺς ὁποίους ἀφοροῦν.

Ἴσως ἡ χωριστὴ καὶ αὐτοτελὴς ἐξέτασις ἐκάστου ρυθμοῦ γραφῆς ἀπὸ τῆς ἐμφανισέως του μέχρι τῶν τελευταίων χρονικῶν ὁρίων τὰ ὅποια θέτει τὸ σύγγραμμα ἢ μέχρι τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ ρυθμοῦ, ἀνεξαρτήτως τῶν συγχρόνων του ρυθμῶν, νὰ εἶναι ὀλίγον κουραστικὴ διὰ τὸν νεαρὸν μελετητὴν. Σκοπιμώτερον θὰ ἦτο, ἴσως, νὰ τοῦ ἐδίδετο μία ἐπισκόπησις ὅλων τῶν συγχρόνων μορφῶν τῆς γραφῆς καὶ τῆς παραλλήλου διαμορφώσεώς των, ὅπως τὰς ἐδημιούργησε καὶ τὰς ἐπλασεν ἡ πολυποίκιλος ζωὴ καὶ ὅπως τὰς ἀντιλαμβάνεται εἰς τὴν συνύπαρξίν των καὶ εἰς τὴν ἀλληλεπίδρασίν των ὁ ἐρευνητής. Τὸ μεθοδικὸν ἐν τούτοις αὐτὸ ζήτημα δὲν ἔχει σπουδαίαν σημασίαν διὰ τὴν ἀδιαφιλονίκητον ἀξίαν τοῦ βιβλίου καὶ τὴν ἀναγκαιότητά του διὰ τὸν νεαρὸν σπουδαστήν.

Τὸ ἔργον τοῦ κ. Σιγάλα πλουσιώτατον εἰς εἰκόνας, αἱ ὅποια αἰσθητοποιοῦν καὶ συμπληρώνουν τὸ κείμενον — εἶναι 244, πλὴν τῶν ἀφθόνων τύπων γραμμάτων, σημείων καὶ συμβόλων στοιχειοθετημένων ἐντὸς τοῦ κειμένου — ἀποτελεῖ σπουδαιοτάτον βοήθημα διὰ τὸν φοιτητὴν καὶ διὰ πάντα μελετητὴν γενικῶς· πρέπει μόνον ὁ νεαρὸς ἀναγνώστης νὰ προσέξῃ νὰ μὴ λάβῃ ὡς πρότυπα ἐνὸς ρυθμοῦ γραφῆς καὶ μιᾶς ἐποχῆς τῆς τοὺς ὀλίγους ἐξ ἐκάστης κώδικας — ἀφθονωτέρους ἄλλως τε παντὸς παρομοίου συγγραμματος — τοὺς παρεχομένους ὡς δείγματα. Πρέπει νὰ μὴ διαφεύγῃ ποτὲ τὴν προσοχὴν τοῦ μελετητοῦ ὁ ἐπιρρασμὸς τῆς γραφῆς μας ἀπὸ διαφορῶν ψυχολογικῶν παραγόντων, ἀτομικῶν ἢ καὶ ὁμαδικῶν, οἱ ὅποιοι, λόγῳ τοῦ προορισμοῦ τοῦ κρινόμενου βιβλίου, τονίζονται ὀλιγώτερον. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιορρυθμία ἀφίνει βαθεῖαν τὴν σφραγίδα τῆς εἰς τὴν γραφὴν μας καὶ εἶναι δυνατόν, ἂν ἀπὸ μίαν πολυγράφον ἐποχὴν σωθοῦν ὀλίγα δείγματα γραφῆς, νὰ παραπλανηθῇ ὁ ἀρχάριος μελετητὴς ἐνὸς τόσον πολυπλόκου θέματος. Ἄς μὴ λησμονῇ ὅμως ὅτι καὶ αἱ πραγματικότητες τῶν διαφορῶν ἐποχῶν, αἱ ὅποια μᾶς δίδονται μόνον εἰς μερικὰ ράκη ἀπὸ τὰ σφῶζόμενα λείψανα τῶν ἐπιδράσεών των, εἶναι συνήθως πολὺ ἰσχυρότερα ἀπὸ τὴν καλαισθητικὴν βούλησιν

ἐνὸς ἀτόμου, ἢ ὁποῖα πάλιν δὲν εἶναι ποτὲ ἐλευθέρα καὶ ἀνεξάρτητος. Ἄν ὁ Ἄλδος Μανούτιος λ.χ. παρέλαβε τοὺς συγχρόνους τοῦ χειρογράφου τύπους τῶν γραμμάτων διὰ τὰ τυπογραφικά του στοιχεῖα, αὐτὸ ὀφείλεται εἰς τὴν κοινωνικὴν σκοπιμότητα τῆς γραφῆς καὶ τοῦ τύπου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡμεῖς σήμερον διατηροῦμεν τὰ μικρὰ μας γράμματα, παρ' ὅλον ὅτι τὰ κεφαλαῖα εἶναι πολὺ συμμετρικώτερα καὶ ἀπλούστερα, τοῦτο δέ, διὰ τὰ ἀναγινώσκονται εὐκολώτερον τὰ ἔντυπά μας.

Ἄς ἔχη ὠσαύτως ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ νεαροῦ σπουδαστῆς ὅτι πολλαὶ παρεκκλίσεις ἀπὸ τοῦ κανόνος καὶ πολλαὶ κατὰ τὸ φαινόμενον τάσεις παρακμῆς εἶναι συχνότατα οἱ ἀντικατοπτρισμοὶ μιᾶς ἀτομικῆς κάποτε ἰδιορρυθμίας καὶ ἐξελιξέως ἢ καὶ μιᾶς νέας ὁμαδικῆς κατευθύνσεως, ἣτις ἔχει τὴν σφραγίδα τῆς ἀνησυχίας καὶ τῆς μὴ ἱκανοποιήσεως. Ἴσως μάλιστα μία ἄσχημος καὶ ἡμελημένη γραφή, ἢ ὁποῖα βέβαια ἀπέχει τῆς γαλήνης καὶ κομψότητος τῆς μικρογραμμάτου λ.χ. τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, νὰ σημαίῃ ἐσωτερικὴν ἐπανάστασιν καὶ ἀνάτασιν τοῦ γραφέως ἢ ἔκδηλον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς γραφῆς τοῦ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς του.

Αἱ πολιτικαὶ συνθῆκαι, οἱ ὄροι πολιτισμοῦ καὶ αἱ διάφοροι ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ περιπέτεια ἐνὸς λαοῦ, αἱ ὁποῖαι ἔχουσιν ἄμεσον καὶ ἔμμεσον σχέσιν μὲ πᾶσαν ἐκδήλωσιν του, παρουσιάζονται εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἐνταῦθα μὲ μεγάλην ἐνέργειαν καὶ ὡς σημαντικοὶ παράγοντες τῆς ἐξελιξέως τῆς γραφῆς μας καὶ τῶν διαφόρων τῆς ρυθμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδημιουργήθησαν ἀναλόγως μὲ τὴν χρῆσιν των καὶ μὲ τὰ ὕλικά τῆς γραφῆς. Ὁ δὲ κ. Σιγάλας δίδει τόσον πλούσιον καὶ τόσον ποικίλον εἰκονογραφικὸν ὕλικὸν εἰς τὸν ἀναγνώστην του, ὥστε νὰ τοῦ γεννῶνται προβλήματα σχετικὰ μὲ τὰ φαινόμενα αὐτὰ καὶ νὰ τὸν βοηθοῦν νὰ συνεχίῃ μόνος του τὴν ὀλοκλήρωσιν καὶ τὴν τοποθέτησιν τῆς γραφῆς μιᾶς ἐποχῆς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς παραλλήλων βαινούσης ζωῆς καὶ κινήσεως τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν πνευμάτων.

Καὶ διὰ τὰ ἐπανελθῶ εἰς τὸ κρινόμενον βιβλίον, λέγω ὅτι ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξάρῃ τις τὴν πλουσίαν καὶ ἐξαντλητικὴν σχεδὸν βιβλιογραφίαν, ἣτις συνοδεύει ἕκαστον κεφάλαιον, ἀπαραίτητον καὶ πολύτιμον συμπλήρωμα παντὸς ἀριτοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου. Καὶ τοιοῦτο πράγματι εἶναι τὸ σύγγραμμα τοῦ κ. Ἄ. Σιγάλα, ὁ ὁποῖος μὲ μεγάλην ἐμβριθείαν καὶ τὴν αὐτονοσήτον διὰ τὸν ἀληθινὸν ἐπιστήμονα εὐσυνειδησίαν, κατορθώνει μὲ τόσον πλούσιον ὕλικὸν εἰς εἰκόνας, πολλαὶ τῶν ὁποίων εἶναι ἀνέκδοτοι, νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς γραφῆς μας συνοδεύων αὐτὴν μὲ πᾶσαν προεισαγωγικὴν ἢ συμπληρωτικὴν γνώσιν.

Ἄς εὐχηθῶμεν νὰ δοθῇ εἰς τὸν συγγραφέα ὁ ἀπαιτούμενος καιρὸς, διὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὴν συνέχειαν τῆς γραφῆς μας ἀπὸ τοῦ σημείου ἔνθα σταματᾷ τὸ ἔργον του μέχρι σήμερον, ἔργον ἐξ ἴσου δύσκολον, δυσκολώτερον ἴσως ἀπὸ ὅ,τι νομίζεται. Μόνον ὅστις ἐπεχείρησεν ἔστω καὶ ἐκτύπωσιν ἔργου παρο-

μοίου μὲ τὸ τοῦ κ. Σιγάλα δύναται νὰ ἐκτιμῆσθαι τὴν ἀντοχήν, τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἐπιμονήν, ἣτις χρειάζεται, ἵνα ὑπερνικηθῶν αἱ σχετικαὶ δυσκολίαι. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐλπίζομεν ὅτι ὁ ἀκάματος συγγραφεὺς δὲν θὰ βραδύνη νὰ μᾶς δώσῃ τὴν τόσον ἐπιθυμητὴν ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ πράγματα συνέχειαν τοῦ ἔργου, τὸ ὅποιον ἀνέλαβεν.

M. ΑΜΑΡΙΩΤΟΥ

Michaelis Pselli Scripta Minora, magnam partem adhuc inedita. Ed. Ed. Kurtz, ex schedis eius in lucem emisit Fr. Drexl. Vol. I Orationes et Dissertationes. Milano, «Vita e Pensiero», 1936. Σελ. XIX+514. «Orbis Romanus» N° 5.

Τὴν σημασίαν, ἣν ἔχει ἡ πολυσχιδῆς προσωπικότης τοῦ Ψελλοῦ διὰ τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν 11. αἰῶνα, γνωρίζουν ὅλοι οἱ Βυζαντινολόγοι. Ὅλοι ὅμως δὲν γνωρίζουν, ὅτι μεγάλον μέρος ἀπὸ τὴν συγγραφικὴν του παραγωγὴν παράμειναι ἀκόμη ἀνέκδοτον ἢ (πρᾶγμα ὅπερ δὲν διαφέρει πολὺ) ἔχει ἐκδοθῆ εἰς ἀπόμερα δημοσιεύματα. Ἴσως πολλοὶ θὰ μάθουν διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ τὸ προκείμενον βιβλίον καὶ τὴν ὑπαρξίν ἀκόμη ἀρκετῶν ἀξιολόγων συγγραμμάτων περιεχομένων εἰς αὐτό. Διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὰ βυζαντινὰ γράμματα ἢ ἐκδοσίς τοῦ τόμου αὐτοῦ, περιέχοντος 52, ὅλα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτα, μικρὰ ἔργα τοῦ Ψελλοῦ, τυπωμένα μὲ φιλοκαλίαν καὶ ἀκριβείαν, πού τιμοῦν ἀληθινὰ τὸν ἰταλικὸν ἐκδοτικὸν οἶκον, ὁ ὁποῖος τὴν ἀνέλαβε.

Τὸ ὅτι ἀπὸ φιλολογικῆς ἀπόψεως ἡ ἐκδοσίς θὰ ἦτον ἀρτιωτάτη, περὶ τούτου ἐπαρκῆ ἐγγύησιν παρέχει ἡ προσωπικότης τοῦ Kurtz, ἀνδρὸς κατέχοντος τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὅσον ὀλίγοι, προικισμένου μὲ μαντικὴν πολλάκις εὐφρετικότητα εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου, προσενεγκόντος δὲ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Ψελλοῦ — ἀρκεῖ ν' ἀναφέρω τὰς λαμπρὰς διορθώσεις του εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον — σημαντικὰς ὑπηρεσίας. Ὁ θάνατός του (τὸ 1925) τὸν ἐστέρησε τὴν εὐχαρίστησιν νὰ ἐκδώσῃ εἰς φῶς ὁ ἴδιος τὴν συλλογὴν αὐτὴν τῶν ἑλασσόνων συγγραφῶν τοῦ Ψελλοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ἔτη πολλὰ εἰργάζετο — καὶ ἐστέρησε γενικῶς τὴν βυζαντινολογίαν ἐπιφανεστάτου καὶ χρησιμωτάτου ἐργάτου διὰ τὴν ἐποχὴν μας, ἐποχὴν σχετικῆς ἀδιαφορίας διὰ τὸ καθαρῶς φιλολογικὸν μέρος τοῦ ἔργου της. Ἄλλ' εἶν' εὐτύχημα, ὅτι τὰ κατάλοιπά του ἔπεσαν εἰς χεῖρας ἱκανὰς, τοῦ γνωστοῦ καὶ ἀπὸ ἄλλας βυζαντινὰς ἐκδόσεις Φρ. Drexl, ὁ ὁποῖος μὲ ἀφοσίωσιν καὶ λεπτότητα ἔφερεν εἰς πέρας τὸ ἔργον τοῦ ἐκδότου ἀντιβαλὼν ἐκ νέου πολλὰκις τὰς φωτογραφίας τῶν χειρογράφων,